

S. ADELAJDA SIELEPIN CHR ^{a, @}

 0000-0003-2511-4218

^a Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie; Wydział Teologiczny; Instytut Liturgiczny,
ul. Kanonicza 9/305, 31-002 Kraków

[@] s. Adelajda@GMail.Com

EWANGELICZNA KONCEPCJA WDOWIEŃSTWA

Słowa kluczowe: wdowieństwo, konsekracja, małżeństwo, Eucharystia, kompensacja, miłosierdzie.

Abstrakt: Artykuł przybliży zagadnienie konsekrowanego wdowieństwa, które było znane i praktykowane od pierwszych wieków Kościoła aż do XV w., kiedy zostało ono wchłonięte przez inne formy życia zakonnego, szczególnie monastycznego. Temat został przedstawiony pod względem etiologii i historii, Magisterium Kościoła oraz teologii i duchowości obrzędu. Analiza *Obrzędu poświęcenia wdów* odsłoniła kilka istotnych aspektów tego powołania, do których należą: ściślejsza więź z Chrystusem, miłosierdzie, chrystologiczna kompensacja oraz duchowa kontynuacja sakramentu małżeństwa. Przeprowadzone studium pozwala stwierdzić, że charyzmat konsekrowanego wdowieństwa nadaje głęboki sens samotnemu życiu w podeszłym wieku do końca oraz przyczynia się do jego bogatej owocności dla Kościoła i świata.

Sekcje: [Wstęp] > 1. Historia obrzędu i percepcja społeczna wdowieństwa > 2. Aktualna nauka Kościoła o konsekracji wdów > 3. Teologia i duchowość ewangelicznego wdowieństwa > [Wnioski].

Współczesna nauka Kościoła dość lakonicznie mówi o stanie wyłącznego oddania się Chrystusowi po utracie współmałżonka. Czyni to

S. ADELAJDA SIELEPIN CHR (1959–); 1983, mgr: filologia angielska (UJ, Kraków); 1989, mgr: teologia (PAT, Kraków); 1996, dr nauk teologicznych: teologia liturgii (PAT, Kraków); 2009, dr hab. nauk teologicznych: teologia liturgii (UPJPII, Kraków); 2021, prof. nauk teologicznych; zainteresowania naukowe: teologia inicjacji chrześcijańskiej, pneumatologia, duchowość liturgiczna.

w nawiązaniu do starożytnej tradycji Kościoła umiejscawiając ten status w parametrach życia radami ewangelicznymi. Temat ten stał się aktualny ponownie, choć nie tak powszechnie jak konsekracja dziewic czy profesja zakonna lub małżeństwo i kapłaństwo. W adhortacji apostołskiej Jana Pawła II *Vita consecrata*¹, która dotyczy różnych form życia konsekrowanego, napotykamy jedynie wzmiankę, że odrodził się charyzmat konsekrowanego wdowieństwa, a nowy Katechizm poświęca temu zaledwie jeden paragraf². Zagadnienie to pozostaje więc niszowe i zasadniczo ograniczone do środowisk, w których ta forma życia pojawia się i rozwija. Świadczy o tym piśmiennictwo, przeważnie pastoralne i formacyjne, a niejednokrotnie w formie świadectw.

Znamienny jest także brak odnośnej księgi liturgicznej (*editio typica*) zatwierdzonej przez Kongregację watykańską dla całego Kościoła. W praktyce posługujemy się wydaniem studyjnym opracowanym przez Komisję ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski wydanym w 2008 r. pt. *Obrzęd błogosławieństwa wdów*³. Jednocześnie pojawia się coraz więcej osób, zwłaszcza kobiet, które wykazują zainteresowanie tym stanem życia i odkrywają w sobie pragnienie służenia Bogu w ten sposób⁴.

Te fakty stały się wystarczającym impulsem do głębszego zainteresowania się tą kwestią, przybliżenia jej i udostępnienia szerszemu gronu duszpasterzy i wiernych, wychodząc z założenia, że skoro *ignoti nulla cupido*, to pierwszym krokiem będzie zapoznanie z tym zagadnieniem wiernych, aby poznawszy mogli identyfikować i konfrontować swoje pragnienia z aktualną nauką Kościoła. Temat zostanie opracowany w następującym porządku: krótki rys historyczny obrzędu, by poznać motywy kształtowania się tej tradycji, następnie przybliżona będzie aktualna nauka i praktyka Kościoła w tej dziedzinie, a w części trzeciej przedstawiona zostanie teologia obrzędu i duchowość konsekrowanego wdowieństwa. Wykorzystana zostanie w tym celu metoda historyczna oraz hermeneutyka liturgiczna do omówienia teologii tego zagadnienia. W podsumowaniu będzie podjęta próba sformułowania wniosków teologicznych i pastoralnych w opracowywanej kwestii.

¹ VC, n. 7.

² KKK, n. 922.

³ Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski, *Obrzęd błogosławieństwa wdów. Wydanie studyjne* (OBW), Warszawa 2008.

⁴ Obecnie żyje w Polsce 425 konsekrowanych wdów i jeden wdowiec, https://konsekrowane.org/wdowy/polska_ovd.php [18.02.2025].

1. Historia obrzędu i percepcja społeczna wdowieństwa

Konsekracja wdów jak każdy inny obrzęd liturgiczny w chrześcijaństwie odnosi nas do pewnych analogii nawiązujących do tradycji świeckich właściwych danym kulturom i czasom. Wdowieństwo jest skutkiem wygaśnięcia z powodu śmierci jednego z partnerów trwającego wcześniej związku małżeńskiego. Konsekwencje tego bolesnego faktu są zazwyczaj doświadczane w okresie żałoby. Co do tej sprawy mamy jednak do czynienia z różnymi obyczajami zależnymi od lokalnych tradycji, wierzeń czy przekonań. Nie brakuje też skrajnych form przeżywania straty do tego stopnia, że po śmierci małżonka wdowa nie przewidywała już żadnego własnego programu życiowego. W skrajnych przypadkach prowadziło to nawet do rytualnego samospalenia na stosie wraz z ciałem zmarłego męża, jak wyrażała to starożytna praktyka indyjska sati, która chociaż oficjalnie zabroniona w 1829 r. jeszcze do niedawna gdzieś znajdowała swoich zwolenników⁵. Jeszcze dzisiaj można spotkać skupiska wdów, które żyją w opuszczeniu, z dala od rodzin i zwyczajnego życia, doświadczając pewnego rodzaju odrzucenia społecznego po stracie męża⁶. Jak widać w ocenie środowiska, to mężczyzna nadawał rangę i sens ich wcześniejszemu życiu, a jego odejście prowadziło wdowy do podejmowania paradoksalnych decyzji⁷.

W kulturze europejskiej wdowy stawały się często przywódczyniami rodziny, kontynuując niejako rolę zmarłego męża⁸. Zdarzało się też, że oddawały się dobroczynnym aktom na różnym poziomie, bądź wspierając ubogich i chorych, bądź przyjmując rolę mecenasów sztuki, edukacji i dóbr duchowych⁹. Były też wdowy, które postanawiały nie wychodzić więcej za mąż i oddawać się głębszemu życiu duchowemu. Ich codzienną praktyką była Msza Święta, modlitwa własna, dobroczynność, czytanie

⁵ Por. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Sati> [2.12.2024]; A. Szczypczyńska, *Nie ma życia po śmierci (męża)? Indyjskie wdowy skazane są na odtrącenie*, <https://www.national-geographic.pl/traveler/kierunki/zycie-po-zyciu-losy-indyjskich-wdow/> [2.12.2024].

⁶ Por. A.M. Piwko, *Małżeństwo i rodzina w hinduizmie*, „Nurt SVD”, 47(2013), nr 2, s. 228.

⁷ Tamże.

⁸ Por. U. Kicińska, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, „Sensus Historiae”, 13(2013), nr 4, s. 138n.

⁹ Por. tamże, s. 141; K. Górecka, *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej*, Warszawa 2006, s. 112.

lektur duchowych i wszechstronna formacja religijna¹⁰. Przetrwaliły ślady literatury opisującej wymagania etyczne wobec wdów¹¹.

Znane były jeszcze spisy wdów, które zawierały imiona faktycznie zapisanych i otrzymujących wsparcie od Kościoła¹², gdyż nie wszystkie wdowy były włączone w stan świadomego oddania się Chrystusowi. Tylko wdowy starsze, które miały jednego męża, mogły być umieszczane w spisach, co oznaczało, że zostały wdowami tylko dla Boga i spełniały warunki stawiane w Pierwszym Liście św. Pawła do Tymoteusza (5, 9).

We wspomnianych wyżej, choć mocno kontrastowych koncepcjach, dostrzegamy duchowy aspekt wdowiego stanu, a nawet perspektywę kontynuacji wygasłego związku, chociaż już w innym wymiarze. Jeśli wdowa pozostawała przy życiu, to zazwyczaj oddawała się modlitwie i uczynom miłosierdzia, zarówno w rodzinie, jak i w szerszym środowisku, przeważnie upatrując w tym inwestycję w przyszłe i nieprzemijające szczęście.

Przesłanki te znajdują swoje odzwierciedlenie w świadomości Izraelitów. Biblia ukazuje różne aspekty tego stanu. Z jednej strony są to ubogie i opuszczone niewiasty (por. Ba 4, 12–16) przeżywające smutek z powodu swojej bezbronności i braku dalszej perspektywy macierzyństwa¹³, a z drugiej imponujące i bohaterskie. Znane przykłady wdów, takich jak: Noemi wędrująca ze swoją synową Rut czy wdowa z Sarepty (por. 1Krl 17, 17–24), Judyta (Jdt 8, 4–8) czy prorokini Anna (Łk 2, 36n), ukazują ich szczególną rolę wobec całego narodu. Polegała ona przede wszystkim na wierności i działaniu ujawniającym ich bezgraniczną wiarę w Boga i miłość do Jego ludu.

Nowy Testament ukazuje wdowy w ich typowym położeniu, czyli ubóstwie, samotności i trudach życia, którym Jezus przychodził z pomocą, bo Bóg opiekuje się sierotami i wdowami (por. Ps 67). Wspomina on wdowę z Sarepty (por. Łk 4, 25–26), ale też wskrzeszenie syna wdowy

¹⁰ Kicińska, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie*, s. 142n.

¹¹ Przykładem może być: F. Birkowski, *Na dzień S. Moniki Wdowy, Kazanie. O wdowiego stanu powinnościach*, w: *Kazania Na Święta Doroczne. Przez [...] Zakonu świętego Dominika Kaznodziejskiego napisane*, [cz. 2, t. 2], [Kraków 1628], s. 372–377; Kicińska, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie*, s. 143.

¹² Por. *Didascalia apostolorum*, red. R.H.Connolly, Oxford 1929, III, 3 oraz III, 4, s. 130; także II, 4, s. 130, za: J. Ihnatowicz, *Konsekracja wdów w Kościele starożytnym*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 1–2(2002), s. 68.

¹³ Por. P. Sandevair, *Wdowy*, w: STB, s. 1024.

z Nain (Łk 7, 11–15) i przykład wdowiej hojności, podkreślając, że oddała całe swoje mienie na potrzeby świątyni (Mk 12, 44). Dzięki temu widzimy, że kobiety w stanie wdowim są dla Jezusa ważne. Nie można też pominąć samej Matki Jezusa, która w ostatnim etapie swojego życia została wdową, a Jezus na krzyżu oddał ją pod opiekę Apostoła Jana, czyniąc ją jego duchową matką, a w nim całego Kościoła.

Święty Paweł poucza o wielkiej wartości wdowieństwa i uznaje jego wyższość nad powtórным związkiem (por. 1Kor 7, 8), ponieważ podobnie jak dziewictwo staje się ono pełną dyspozycją do przyjęcia Chrystusa całym sercem (por. 1Tm 5, 6)¹⁴. Od niego dowiadujemy się o istniejącym w Kościele odrębnym stanie wdów, które żyjąc wyłącznie dla Pana, oddają się modlitwie i służbie Kościołowi (1Tm 5, 5.7.14). Mają to być wdowy o nieposzlakowanej opinii w wieku co najmniej sześćdziesięciu lat życia (1Tm 5, 9), które były tylko raz zamężne i mają za sobą świadectwo o dobrych czynach: „że dzieci wychowała, że była gościnna, że obmywała nogi świętych, że będącym w ucisku przychodziła z pomocą, że pilnie brała udział we wszelkim dobrym dziele” (1Tm 5, 9–10). Z Listu tego jednak nie wynika, aby stan wdów był traktowany na równi z diakonatem czy prezbiteratem.

Obrzęd ustanowienia wdów, który wprowadza do oficjalnego stanu w Kościele i oznacza podjęcie bardziej radykalnego życia chrześcijańskiego pojawia się dopiero w II wieku w *Traditio apostolica* (218 r.). Zawiera on formuły liturgiczne praktykowane wcześniej, mówi o obrzędzie ustanowienia wdów, który wprawdzie nie jest analogią do święceń, ale stanowi potwierdzenie uznanie tego stanu przez Kościół wraz z jego podstawową misją, jaką jest modlitwa¹⁵.

Wdowy nie pełnią funkcji liturgicznych, dlatego ich ustanowienie nie ma rangi sakramentu, jak to jest w przypadku święceń. Pełnią one rolę typowo pastoralną polegającą na świadectwie i modlitwie. Od VI w. stan wdów w Kościele jest już bardzo żywotnym fenomenem, który trwa aż do połowy Średniowiecza. Oficjalny obrzęd konsekracji wdów powstał w X wieku, a jego struktura obejmowała zasadniczo dwa akty: modlitwę błogosławieństwa i wręczenie oznak konsekracji, w krajach francusko- i hiszpańskojęzycznych (liturgia galijska i mozarabska) było to przekazanie

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Por. Hipolit Rzymski, *O wdowach*, w: *Hipolita Rzymskiego Tradycja apostolska* 9, przekł. H. Paprocki, STV, 14(1976), nr 1, s. 155; W. Łyko, *Rzut oka na historię „Ordo viduarum”*, <https://www.ifz.k.episkopat.pl/dokumenty/3.3.4-ovd-historia-aneks.pdf> [9.12.2024].

stroju wraz z welonem. Szafarzem mógł być nawet kapłan. W XV wieku obrzęd ten stopniowo zanika, bo zostaje wchłonięty przez życie zakonne, głównie monastyczne¹⁶.

Współcześnie konsekracja wdów staje się znowu wyzwaniem dla Kościoła i znakiem czasu. W Polsce zjawisko to występuje tylko w niektórych diecezjach. Nie ma jeszcze oficjalnej wzorcowej księgi liturgicznej poświęconej konsekracji wdów, a Kościół w niektórych krajach korzysta z opracowanej przez siebie i zatwierdzonej wersji tego obrzędu. W Polsce jest to obrzęd pod nazwą: *Obrzęd błogosławieństwa wdów*. Zawiera on wprowadzenie teologiczno-pastoralne, obrzęd konsekracji, czytania biblijne i śpiewy oraz formularz mszalny na tę okoliczność. Będzie o tym mowa w ostatniej części artykułu.

2. Aktualna nauka Kościoła o konsekracji wdów

Kodeks prawa kanonicznego nie czyni żadnej wzmianki o konsekracji wdów, a Kodeks kanonów Kościołów wschodnich traktuje ją na równi z konsekracją dziewic.

„Prawo partykularne może przewidzieć inne kategorie ascetów, którzy prowadzą życie na sposób eremitów, związanych lub nie z instytutem życia konsekrowanego; można ustanowić także dziewice i wdowy konsekrowane, odosobnione od świata, składające publicznie ślub czystości”¹⁷.

Wyróżnia je odosobnienie od świata i publicznie składany ślub czystości. Jest to formuła, w której nie występuje bezpośrednio związana wspólnota, dlatego eksponuje się przede wszystkim rada czystości.

Podobnie lakoniczna wzmianka o stanie wdowieństwa znajduje się w adhortacji Jana Pawła II *Vita consecrata* w paragrafie o odradzającym się w Kościele stanie dziewic poświęconych Bogu, pustelników i wdów:

„Ostatnio odrodziła się też praktyka konsekracji wdów, znana od czasów apostoelskich (por. 1Tm 5, 5.9–10; 1Kor 7, 8), oraz konsekracja wdowców. Osoby te, składając wieczysty ślub czystości, przeżywanej jako znak królestwa Bożego, konsekrują swój stan życia, aby poświęcić się modlitwie i służbie Kościołowi”¹⁸.

¹⁶ Por. *Stan wdów. Materiały pomocnicze dla Kościoła w Polsce*, https://www.ifzk.episkopat.pl/dokumenty/2.2-ovd-materialy_pomocnicze.pdf [19.02.2025]; http://swjosef.stargard.pl/duszpasterstwo/wdowy-konsekrowane/Wdowy-konsekrowane-_3173?print=2 [19.02.25].

¹⁷ *Kodeks kanonów Kościołów wschodnich*, Lublin 2002, rozdz. 4, kan. 570.

¹⁸ VC, n. 7.

W tym paragrafie stan konsekrowanego wdowieństwa związany jest misją modlitwy i służby Kościołowi. Widać w tym wyraźne odniesienie do wspólnoty Kościoła.

Cennym i decydującym dokumentem współczesnym na temat konsekracji wdów okazało się przemówienie Piusa XII zatytułowane *Miłość mocniejsza niż śmierć* z 16 lutego 1957 roku, wygłoszone w Castel Gandolfo. Jest ono uznane za *magna charta* chrześcijańskiego wdowieństwa i wyraz szczególnej troski Kościoła o osoby konsekrowane. Papież mówi w nim o konsekracji w sensie na wskroś teologicznym, jako o drodze wiodącej do odkrycia pełni miłości Bożej. Dokument ten jest ważny nie tylko ze względów duchowych, ale też z powodów psychologicznych i socjologicznych. Utrata współmałżonka uświadamia rangę straty, z którą pogodzić się jest najtrudniej, dlatego może wpływać na osłabienie sił duchowych i narażać osobę na frustrację a nawet załamanie psychiczne. Taki stan, zwłaszcza na początku, nie sprzyja kontaktom ani chęci życia, stąd może nigdy nie uchodził za stan uprzywilejowany, a często wzbudzał politowanie, a nawet poniżenie.

Chrześcijaństwo przychodzi w tej sytuacji z pomocą, kierując uwagę człowieka na nieprzemijający świat królestwa niebieskiego i świętych obcowanie, komunie z Chrystusem i szczególny udział w Jego ofierze. W swoim przemówieniu Pius XII podkreśla status i powołanie chrześcijanina jako ukierunkowane ku temu „co w górze”, czyli pokładanie nadziei w Bogu, który jedyny może wypełnić pustkę wynikającą z utraty bliskiej osoby i nadać pełny sens życiu po śmierci współmałżonka. W tym świetle otwiera się charakterystyczna teologia i duchowość wdowieństwa, której poświęcimy dalszy ciąg naszych rozważań w oparciu o *Obrzęd błogosławieństwa wdów*.

Ważne jest, by nie bagatelizować żadnych aspektów doświadczenia wdowca lub wdowy, to znaczy utraty i nowej perspektywy. Chrześcijaństwo nie ukrywa i nie pomniejsza faktu krzyża, który jest nieuniknionym cierpieniem i ciężarem. We wspomnianym dokumencie Pius XII zwraca uwagę na dwa aspekty cierpienia wdowy: utrata małżonka i nowa odpowiedzialność wobec dzieci. Najbardziej dotkliwe jest to pierwsze, gdyż dotyka samej istoty powołania do małżeństwa jako jedności dwojga osób stanowiących widzialne misterium Chrystusa i Kościoła (por. Ef 5, 31n). Śmierć jednego ze współmałżonków przerywa tę więź, która zgodnie z teologią sakramentu małżeństwa trwa „aż do śmierci”¹⁹ i pozostawia

¹⁹ Por. *Obrzędy sakramentu małżeństwa dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1996³, n. 63, 65.

cierpienie, poczucie głębokiej deprywacji i poczucie bolesnej samotności. Samotność to chyba najbardziej dotkliwa postać ubóstwa wdowy lub wdowca, gdyż pozbawia ich w pewnym sensie „wszystkiego”, jeśli rzeczywiście rozumieli i przeżywali oni swój związek jako całkowite oddanie i wzajemne przyjęcie siebie samych w miłości.

Cierpienie wynikające z zakończenia doczesnej wspólnoty może nie tylko boleć i otepiać, ale także wyniszczać i stać się prowokacją do poszukiwania wolności i wyzwolenia z tej opresji lub pojawienia się poczucia krzywdy, rozczarowania i pretensji wobec Stwórcy. Papież zwraca uwagę na niechrześcijański charakter takich przeżyć i wyszczególnia dwie pokusy, na jakie może być narażony człowiek w doświadczeniu żałoby: to bierna rezygnacja („kompleks zubożenia”)²⁰ lub infantylna ucieczka. Wiara chrześcijańska pomaga skonfrontować się z krzyżem i nie ulegać obu tym pokusom. Tylko Bóg może zapęłnić pustkę po stracie osoby i udzielić łaski paschalnej radości zmartwychwstania, która przynosi ulgę w obliczu śmierci, zwłaszcza najbliższych.

Kościół nie neguje powtórnych zaślubin, ale uwzględnia i akcentuje powołanie do duchowego przeżywania człowieczeństwa (por. 1Kor 7, 34.39–40). Nawiązuje w tym do odwiecznych ideałów chrześcijańskich, które go wyrażały. Święty Ambroży wyróżnia zachowanie czystości jako łaskę²¹. Święty Jan Chryzostom promuje dziewictwo i czystość także w stanie wdowieństwa²². Podobnie i św. Augustyn nie potępia małżeństwa, ale preferuje życie w czystości, co zaleca również wdowom jako jeden z ważniejszych aspektów ich duchowego piękna (*pulchritudo castitatis*)²³. Te i podobne poglądy doprowadziły do sformułowania specyfiki powołania do świętości w Konstytucji dogmatycznej o Kościele²⁴, a w tym odkrycia duchowości różnych charyzmatów, także i wdowieństwa. Konstytucja

²⁰ Por. W. Łyko, *Miłość silniejsza niż śmierć*, s. 3, https://konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf [13.01.2025].

²¹ Por. Ambroży z Mediolanu, *De virginibus*, księga I, 11, 35, przekł. A. Drzewowska, <https://www.konsekrowane.org/dokumenty/ambrozy.pdf> [13.01.2025].

²² Por. M.M. Konieczko, *Znaczenie małżeńskiej jedności w nauczaniu św. Jana Chryzostoma o wdowieństwie na podstawie „Oracji do młodej wdowy”*, Katowice 2021, s. 157n.

²³ Augustyn z Hippony, *O doskonałym wdowieństwie (De bono viduitatis)*, w: *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, 10. 13, red. A. Eckmann, Lublin 2003, s. 197, 183–222; S. Jaśkiewicz, *Duchowe piękno wdowieństwa ślubowanego Bogu na podstawie „De bono viduitatis” i „Epistula 130” św. Augustyna*, „Vox Patrum”, 83(2022), s. 58–59.

²⁴ Por. KK, n. 41.

duszpasterska o Kościele *Gaudium et spes* podejmuje wątek relacji konsekrowanego wdowieństwa do sakramentu małżeństwa, twierdząc, że jest ono przedłużeniem powołania małżeńskiego²⁵.

3. Teologia i duchowość ewangelicznego wdowieństwa

Przytoczone wcześniej teksty pomagają odkryć chrześcijański etos wdowy i wdowca, a także umieszczają ten stan w sferze zbawczej i misyjnej perspektywy²⁶, uwzględniając jego chrystologiczny wymiar. Najważniejsze źródło teologicznych treści znajdujemy jednak w samym obrzędzie błogosławieństwa wdów. Można w nich wyodrębnić kilka istotnych wątków, takich jak: relacja z Chrystusem, miłosierdzie, zbawcza rekompensata, kontynuacja powołania małżeńskiego.

3.1. Relacja z Chrystusem

Ojcowie Kościoła podkreślają decyzję o konsekracji wdów podejmowaną z miłości do Boga (św. Ambroży)²⁷ i życia w zjednoczeniu z ofiarą Chrystusa, stając się niejako „ołtarzem Boga”²⁸. We *Wprowadzeniu ogólnym* do obrzędu jest mowa o pierwszorzędnym motywie wdowiego stanu, jakim jest poświęcenie się Bogu i pierwszeństwo Boga we wszystkim²⁹. W związku z tym życie ma koncentrować się na modlitwie, rozważaniu słowa Bożego i w jego świetle poznawaniu woli Boga i odczytywaniu życiowych okoliczności³⁰. Życie wdowy konsekrowanej powinno przebiegać w stałym powierzeniu się Bogu w myślach, uczuciach i działaniach.

Obrzęd określa takie odniesienie do Boga jako „ściślejsze z Nim zjednoczenie” w sensie świadectwa nadziei i radości, jaką Kościół żywi, oczekując ponownego objawienia się Chrystusa jako Boskiego Oblubieńca³¹. Wdowa może nadal czuć się oblubienicą³², z tym, że teraz, kiedy znak komunii mężczyzny i kobiety ustaje, spełnia ona swoje powołanie bezpośrednio w samej rzeczywistości sakramentu małżeństwa, jaką jest komunია Chrystusa z Kościołem. Konsekracja chrzcielna może się teraz

²⁵ Por. KDK, n. 48.

²⁶ Por. tamże, n. 41.

²⁷ Por. Ambroży z Mediolanu, *De viduis*, PL 16, 247–276.

²⁸ Por. OBW, n. 4.

²⁹ „Bóg jest na pierwszym miejscu przed wszystkim innym”, tamże.

³⁰ Por. tamże.

³¹ Tamże, n. 29.

³² Por. KDK, n. 48.

wyrazić w konsekracji wdowiej, która polega na ciągłym upodabnianiu się do Niego oraz w uczestnictwie w Jego zbawczym posłannictwie.

Pełnia tego wzajemnego oddania i komunii odnawia się w Komunii Eucharystycznej, dlatego konsekracja nabiera sensu w łączności z Eucharystią. Ona potwierdza zaufanie Boga, który dopuszcza nas do swojej misji jak przyjaciół (por. J 15, 15) lub oblubienice³³, uświadamiając chrzcielne powołanie do posługi prorockiej, kapłańskiej i królewskiej (pasterskiej), a przez wprowadzenie do grona wdów konsekrowanych wzywa „do jeszcze gorliwszego udziału w pełnieniu tych misji”³⁴ oraz do „doskonalszego naśladowania Zbawiciela”³⁵.

Wyjątkowym znakiem więzi z Chrystusem jest krzyż. Wiąże się on ze zbawczą ofiarą Chrystusa, która odnosi się zarówno do nieustannego łączenia się z nią, gdy uobecnia się ona we Mszy Świętej, jak i w doświadczeniu ograniczeń podeszłego wieku, kiedy własne „cierpienia będą jednoczyć z bolesną męką Odkupiciela”³⁶, a wszelkie dolegliwości i samotność przyjmą w pogodzie ducha jako „słodczy” brzemia niesionego wraz z Chrystusem (por. Mt 11, 29–30). Wymownym symbolem tej prawdy jest wręczenie wdowom krzyża ze słowami:

„... przyjmij krzyż i wpatruj się zawsze w Chrystusa Pana. On uleczy twoje rany i doda orle skrzydła twojemu życiu”³⁷.

Nie jest to jedynie zachęta do zgody na trudy życia i koncentracja na krzyżu, co jest oczywiste u schyłku życia, ale objawienie paschalnej perspektywy, która oznacza swoistą ulgę w cierpieniu i eschatologiczną nadzieję na spotkanie z Chrystusem. Tym samym życie konsekrowane wdów staje się znakiem życia ludzi zbawionych i zwiastunem królestwa Bożego³⁸, a jednocześnie prostą drogą do świętości, która może być traktowana jako przeżywanie tajemnic swojego życia w zjednoczeniu z Chrystusem w sposób wyjątkowy i osobisty³⁹.

Relacja z Chrystusem odzwierciedla się także w kulcie, w którym wyraża się najdoskonalszy aspekt odniesienia do Boga, jakim jest uwiel-

³³ Por. KL, n. 7.

³⁴ Por. OBW, n. 29.

³⁵ Por. tamże, n. 31.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ OBW, n. 32.

³⁸ Por. KK, n. 44; *Wprowadzenie ogólne*, w: OBW, n. 5.

³⁹ Por. GeE, n. 20.

bienie. Wyrazem tego jest modlitwa, która od wieków uznawana jest za podstawowy rys powołania wdów poświęconych Bogu⁴⁰. Zobowiązanie to wybrzmiewa szczególnie w akcie przekazania wdowom księgi Liturgii godzin, kiedy biskup zwraca się do nich słowami:

„Przyjmij księgę modlitwy Kościoła; niech chwała Pana nieustannie rozbrzmiewa w twoim sercu, a z twoim ust niech płynie błaganie o zbawienie całego świata”⁴¹.

Dochodzi tu do głosu także aspekt wstawienniczy, ale w tym miejscu skupiamy się na bezpośredniej relacji do Boga wyrażonej w słowach „niech chwała Pana nieustannie rozbrzmiewa w twoim sercu”. Chwała, która ma wypełniać nieustannie serce wdowy, niejako wynika ze zjednoczenia z Chrystusem, który jest Bogiem i uwielbionym Panem, dyskretnie działającym w duszy człowieka dzięki Komunii Eucharystycznej. Staje się on źródłem modlitwy rozumianej zarówno liturgicznie, jak i prywatnie⁴². Wdowy konsekrowane wraz z innymi wiernymi jednoczą się w modlitwie brewiarzowej jak Oblubienica Chrystusa, która jednym głosem wykonuje „tę przedziwną pieśń chwały” dla swojego Oblubieńca⁴³. Komunia z Chrystusem kształtuje stan ducha, a eschatologiczna rzeczywistość objawia się w życiu osoby konsekrowanej, która z taką świadomością modli się i żyje⁴⁴. Rękojmnią takiej postawy jest ślub czystości, jaki wdowy składają Chrystusowi w Kościele⁴⁵.

3.2. Miłosierdzie

W najstarszych przekazach powołanie do stanu wdowiego oprócz pragnienia oddania się Bogu rozumiane było jako gotowość do pełnienia dzieł miłosierdzia. Święty Paweł wymienia je jako warunek wstąpienia do kościelnego stanu wdowieństwa (1Tm 5, 10). Gotowość do pełnienia dobra nie tylko oznacza naśladowanie Chrystusa, ale także chroni przed trwonieniem czasu na sprawy grzeszne i bezużyteczne (1Tm 5, 13). Miłosierdzie rozumiane jest zazwyczaj w sferze materialnej, wymiernej i namacalnej. Wypada jednak zacząć od hojności duchowej, która wyraża

⁴⁰ Por. *O wdowach*, w: *Hipolita Rzymskiego Tradycja apostolska*, s. 155; VC, n. 7.

⁴¹ OBW, n. 33; por. VC, n. 26.

⁴² Por. KL, n. 90.

⁴³ Por. tamże, n. 84.

⁴⁴ Por. VC, n. 26, 35.

⁴⁵ Por. OBW, n. 29, a szczególnie OBW, n. 31.

się w modlitwie wstawienniczej już w samej liturgii. Sobór przypominał, że „wszyscy poświęcający się tej modlitwie wypełniają zadanie Kościoła i zarazem uczestniczą w najwyższym zaszczycie Oblubienicy Chrystusa, ponieważ oddając Bogu chwałę, stoją przed tronem Bożym w imieniu Matki Kościoła”⁴⁶. Powołanie to jest realizacją jednej z głównych misji stanu wdowiego, o których jest mowa w Pierwszym Liście do Tymoteusza, który mówi o ich „trwaniu w zanoszeniu prośb i modlitw we dnie i w nocy” (5, 5). Nawiązuje to tego jedno z pytań, które biskup zadaje wdowom w obrzędzie:

„Czy chcesz trwać na modlitwie i czynić pokutę, mając za wzór święte wdowy, aby w ten sposób wypraszać miłosierdzie Boże dla świata?”⁴⁷.

Ponadto wdowy powołane są do pełnienia dzieł miłosierdzia jako wyraz troski o własną rodzinę i Kościół⁴⁸. Powinny obdarzać wszystkich miłością, jakiej same doświadczały od Chrystusa. Wdowy ubogie otrzymywały wsparcie od Kościoła (por. 1Tm 5, 16)⁴⁹, natomiast zamożne były ważnym zapleczem materialnym dla głoszących Ewangelię. Być może do takich należały też wdowy, które towarzyszyły Jezusowi i Apostołom w ich wędrówce misyjnej (por. Łk 8, 1–2; 23, 55)⁵⁰ i świadczyły im „ze swojego mienia”. Ogólnie misja ta została określona jako „służba Kościołowi”⁵¹. Zobowiązanie to znajduje swoje miejsce w dialogu obrzędowym, kiedy biskup pyta:

„Czy chcesz z ochotą pełnić uczynki miłosierdzia wobec swoich bliskich i wszystkich potrzebujących pomocy, kierując się miłością, która jest cierpliwa, wszystko znosi i przetrzyma?”⁵².

Niewątpliwie odnosi się to do miłości, jaką zawdzięcza Chrystusowi, a którą wysławia św. Paweł w swoim hymnie (1Kor 13, 4.7). W obrzędzie zostały wymienione cnoty szczególnie związane z mądrością dojrzałego wieku i doświadczeniem duchowym, bardzo potrzebne do świadczenia

⁴⁶ KL, n. 85.

⁴⁷ OBW, n. 29.

⁴⁸ Por. tamże, n.8.

⁴⁹ Por. Ignacy Antiocheński, *List do Polikarpa*, 4, 1, w: *Pierwsi świadkowie*, przekł. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 178 (*Ojcowie żywi*, t. 8); Justyn, *Apologia* 67, Poznań 1929, s. 78 (*Pisma Ojców Kościoła*, t. 4).

⁵⁰ Por. Ihnatowicz, *Konsekracja wdów*, s. 68.

⁵¹ VC, n. 7.

⁵² OBW, n. 29.

miłosierdzia drugiemu człowiekowi, niekiedy w sytuacjach trudnych, nieprzewidywalnych i wymagających. O taką łaskę dla nich Kościół prosi w *Modlitwie błogosławieństwa*, kiedy biskup wypowiada słowa:

„Pomóż im naśladować ewangeliczne wdowy, które trwały na modlitwie, dzieliły się swoim wdowim groszem z potrzebującymi i doznawały szczególnej pomocy ze strony Zbawiciela”⁵³.

Przypowieść o ewangelicznej wdowie (Mk 12, 44) ukazuje heroizm wiary ubogiej wdowy, która oddała do wspólnej skarbony wszystko, co miała i stała się przez to intrygującym zaskoczeniem, niemal „ewangeliczną prowokacją”⁵⁴. Poświęciła ona cały swój dobytek, cały system materialnego zabezpieczenia na konto ubogich, nie asekurując się ani nie kalkulując niczego na przyszłość. Bez żalu i żadnych oczekiwań poświęciła wszystko. Taki jest model miłosierdzia konsekrowanej wdowy, dzielącej się swoimi dobrami z innymi, a przede wszystkim ofiarującej wszystko Bogu. Tym „wszystkim” dla wdowy jest z pewnością osoba współmałżonka, którego odtąd będzie ofiarowywać Bogu do końca swojej ziemskiej pielgrzymki.

3.3. Zbawcza rekompensata

Staje się też jasne, że tylko Bóg może zrekompensować stratę współmałżonka, bynajmniej nie eliminując go z pamięci, lecz utrzymując świadomość wiary w rzeczywistość nadprzyrodzoną, która stanowi treść wszystkich sakramentów. Rysuje się tutaj paschalny wymiar wdowieństwa, który wobec poważnej straty, wręcz istotnej, kiedy pomyślimy o małżeństwie jako „sakramencie jedności”⁵⁵, otwiera nowe horyzonty, jakie zapewnia Chrystus, którego dla wdowy małżonek na ziemi był znakiem. Konsekracja jest wzmocnieniem wiary, że Chrystus rzeczywiście rekompensuje lukę i ożywia nadwyrężone siły vitalne, jak mówi obrzęd: „On uleczy twoje rany i doda orle skrzydła twojemu życiu”⁵⁶.

W duchu tego rozumienia wdowa nie może stracić sensu życia po stracie małżonka, lecz odkryć go na nowo w kontekście aktualnej straty. Powołanie do małżeństwa, które realizowało się w widzialnym partnerstwie

⁵³ OBW, n. 31.

⁵⁴ W. Niewęgłowski, *Wdowa – „ewangeliczna prowokacja”*, https://www.konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf. [12.02.2025].

⁵⁵ Por. HV, n. 9; J. Szyran, *Dialogalny charakter przymierza małżeńskiego*, Niepokalanów 2010, s. 78–83.

⁵⁶ OBW, n. 32.

męża i żony objawia się teraz w nowej odsłonie, która była najgłębszą rzeczywistością sakramentalnego małżeństwa. Jest nią powołanie „na drogę doskonalszego naśladowania Zbawiciela, przez włączenie do wspólnoty wdów”⁵⁷. Otrzymują do tego odpowiednie wsparcie w postaci darów Ducha Świętego, by w pokorze, posłuszeństwie, wielkoduszności i umiłowaniu czystości przeżywały doświadczenie samotności i ograniczeń podeszłego wieku i w ten sposób były zwiastunami eschatologicznej godności człowieka. *Modlitwa błogosławieństwa* określa to metaforycznie „wpatrywaniem się w niebo”, które jest faktycznie ojczyzną i spełnieniem każdego człowieka, zgodnie z jego odwiecznym powołaniem (por. J 1, 9; Ef 1, 3–14). W powołaniu do konsekracji wdowy odkrywają bardziej ukryte wcześniej, ale realne misterium Chrystusa i Kościoła, w którym dane jest im teraz dojrzewać na ziemi w nowy sposób, ale jednak będący wyraźną kontynuacją sakramentu małżeństwa.

3.4. Kontynuacja powołania małżeńskiego

W dramatycznej niewątpliwie sytuacji rozdzielenia współmałżonków w wymiarze doczesnym nie można jednak zapomnieć o pierwotnym powołaniu wdowy czy wdowca do małżeństwa. Papież Pius XII w swojej mowie wzywa do „ponownego odzyskania własnego małżeństwa”⁵⁸. A może się to dokonać przez miłość, która jest istotą małżeństwa. Miłość Chrystusa, która w sakramencie małżeństwa udziela się małżonkom, jest wieczna i to ona otwiera na wymiar eschatologiczny, pozwalając na jeszcze intensywniejsze doświadczenie nierozzerwalności małżeństwa.

Papież zwraca uwagę na fakt wyzwolenia się przez śmierć z ograniczeń cielesnych przez jednego ze współmałżonków i na wejście w intymną zażyłość z Bogiem już bez śladów egoizmu i słabości. Wdowa czy wdowiec może uczestniczyć w tym stanie, w darze „miłości oczyszczonej”, i to powinno być motywem dla żyjącego, by przyjąć postawę bardziej duchową i czystą. Skoro jedno już dopełniło swojej ofiary, to drugie też powinno odrywać się od ziemskich przywiązań i radości zmysłowych, czysto cielesnych⁵⁹. Temu ma służyć łaska konsekracji w połączeniu

⁵⁷ Tamże, n. 31.

⁵⁸ Por. Pius XII, Przemówienie *Miłość silniejsza niż śmierć*, Castel Gandolfo, 16 IX 1957, za: W. Łyko, *Miłość silniejsza niż śmierć*, s. 6, https://konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf [9.12.2024].

⁵⁹ Por. tamże, s. 7; KDK, n. 49.

z Eucharystią, podobnie jak sakramentalne małżeństwo czerpie swój sens i moc z Komunii Eucharystycznej⁶⁰.

Łaska komunii świętej z Chrystusem przeżywana jest przez wdowy i wdowców konsekrowanych także dla uzdrowienia i oczyszczenia miłości, dla swoistej paschy miłości małżeńskiej w oblubieńczą miłość Chrystusa. Z sakramentalnego „tak” wdowa czerpie łaskę odpowiedzialnego ofiarowania się Panu, a w Nim także i małżonkowi w nowy sposób, czysty i chrystologiczny, teologalny⁶¹. Nadzieję na takie spełnienie wyraża modlitwa ostatniego pożegnania w liturgii pogrzebu⁶². Wdowa może wzrastać duchowo w coraz czystszej miłości oblubieńczej i czynić ze swego życia dar dla zbawienia innych, a w pierwszej kolejności dla zmarłego męża lub żony. To szczególne wstawienictwo wyrażone zostało w obrzędowej *Modlitwie za zmarłych mężów*⁶³.

Łaska nowego spotkania z małżonkiem to przekształcenie utraconej widzialnej obecności w inną obecność, głębszą, nadprzyrodzoną i bardziej intymną, owocną. Ta obecność będzie też wsparciem dla wdowy, bo wynika z troski zmarłego, który już jest u Boga, o czystość tego, który był miłowany, a pozostał jeszcze na ziemi. Jest to wprawdzie bolesna, ale oczyszczająca faza miłości małżeńskiej. Przygotowuje ona do ponownego spotkania w przestrzeni ściśle eschatologicznej, o czym wielokrotnie wspominają obrzędy pogrzebu.

Sakrament małżeństwa zaszczerpia w małżonkach rzeczywistość miłości oblubieńczej, jaką jest miłość Chrystusa i Kościoła (por. Ef 5, 32)⁶⁴. Łaska tego sakramentu upodabnia męża do Chrystusa ofiarującego siebie, a żonę do odkupionego Kościoła, który godzi się uczestniczyć

⁶⁰ Por. *Błogosławieństwo nowożeńców*, w: MRP, s. 79”; SC, n. 27; A. Sielepin, *Chrystus Omega w liturgii*, Kraków 2004, s. 261.

⁶¹ Pięknie o tym pisał Karol Wojtyła: „To, co jest treścią sakramentalnego małżeństwa, miłość osobowa nowych ludzi w Chrystusie, może przetrwać i poza małżeństwo. Już wtedy nie jako małżonkowie, ale jako osoby zjednoczone w Chrystusowej *agape*, będą mogli nadal cieszyć się swoją nadprzyrodzoną więzią, jeśli w Panu taką zawiązali na ziemi”. I dalej autor rozwija tę myśl: „Ze wszech miar godne pochwały jest pozostawanie w stanie wdowieństwa, w ten sposób bowiem wyraża się lepiej (m.in.) zjednoczenie z tą osobą, która odeszła przez śmierć. Wszak sama wartość osoby nie przemija, a zjednoczenie duchowe z nią może i winno trwać nadal, również wówczas, kiedy ustało zjednoczenie cielesne”. K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Kraków 1962, s. 204.

⁶² *Obrzędy pogrzebowe dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1998², n. 43, 47, 63, 66A.

⁶³ Por. OBW, n. 35.

⁶⁴ Por. FC, n. 13.

w ofierze Chrystusa. Wdowieństwo konsekrowane staje się naturalnym dopełnieniem tej obopólnej konsekracji. Pius XII nazywał małżeństwo sakramentalne mianem „konsekracji małżonków”⁶⁵, czyli wzajemnego i całkowitego oddania się Chrystusowi w znakach wzajemnej miłości męża i żony. To misterium znajduje swoją kontynuację w konsekracji wdowiej, która pozwala pełniej pojmować i realizować duchowy wymiar małżeństwa, na który być może nie było warunków podczas wspólnej drogi, a teraz odejście jednego z małżonków wywołuje niejako potrzebę duchowego przeżywania przymierza miłości i która zapewnia „odzyskanie” małżeństwa, a przede wszystkim w pełni otwiera na zbawczą i eschatologiczną rzeczywistość sakramentu małżeństwa, kiedy znak już nie przysłania realiów Misterium Chrystusa i Kościoła. Stają się one żywe w każdej Eucharystii, a konsekracja wdowia o tym przypomina i mobilizuje do właściwego rozumienia zarówno małżeństwa, jak i wdowieństwa.

* * *

Niniejszy artykuł wpisuje się w nurt odpowiedzi na pytanie o naturę powołania do ewangelicznego wdowieństwa. Główne dziedziny związane z tym zagadnieniem, takie jak: percepcja i rozwój obrzędu oraz teologia i duchowość konsekrowanego wdowieństwa są poddawane studiom, by wyprowadzić przesłanki dla formacji do tego stanu w Kościele i upowszechniania tego charyzmatu. Wyróżniono cztery filary duchowości konsekrowanego wdowieństwa, które należy potraktować integralnie: relacja z Chrystusem, miłosierdzie, zbawcza rekompensata i kontynuacja powołania małżeńskiego. Podjęte studium uwydatnia także integralność samej liturgii, która stanowi ośnowę życia ucznia Chrystusa. W przypadku konsekrowanego wdowieństwa istotną rolę odgrywa nie tylko sakrament małżeństwa, ale przede wszystkim Eucharystia, a domyślnie i sakrament pokuty, który podtrzymuje zdolność do komunii z Chrystusem. Zauważono też odniesienia do obrzędu pogrzebu, który stanowi pewne sugestie dla żyjących oraz Liturgii godzin i ewentualnie sakramentu chorych, które podtrzymują w realizacji powołania aż do końca życia, bez względu na stan zdrowia i okoliczności. Dzięki temu świat otrzymuje w darze osoby, które świadomie i w łączności z Chrystusem oddają swoje życie dla zbawienia wielu, a jednocześnie odkrywają dla siebie głębszy i pełen pokoju sens ostatniego etapu ziemskiej pielgrzymki.

⁶⁵ Por. Pius XII, *Miłość silniejsza niż śmierć*, s. 9; KDK, n. 48.

EVANGELICAL CONCEPT OF WIDOWHOOD

Keywords: widowhood, consecration, matrimony, Eucharist, compensation, mercy.

Abstract: The article refers to the nature of consecrated widowhood known and practised in the Church since the beginning, as we can read in the Bible, particularly in the New Testament, until the late Middle Ages, when it was absorbed by the religious and particularly monastic life. Nowadays this form of evangelical life is becoming recognized again, though the relevant teaching is limited to the small circles of those, who are preparing for consecration or exercise their permanent formation. There is no even an official ritual promulgated by Vatican for the whole Church, so the local communities are allowed to use their own rituals confirmed by the local conferences of bishops. The more then it appears a need for thorough studies in order to discover theological aspects of that charism. This study develops etiological and historical dimension, then the Magisterium of the Church on this subject finally to elicit theological and spiritual aspects of consecrated widowhood. The goal of the article is to discover spirituality of this vocation. The attempt at obtaining this was made through the analysis of the ritual, which allowed to discern some crucial points typical for the said vocation, such as: the bond with Christ, mercy, christological compensation and continuation of the sacramental matrimony, thus adding a deep sense to elderly age and making it fruitful.

Sections: [Entry] > 1. History of the rite and social perception of the widowhood > 2. Current teaching of the Church about the consecration of widows > 3 Theology and spirituality of the Gospel widowhood > [Conclusions].

BIBLIOGRAFIA

- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, 18 XI 1964, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 104–163.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 XII 1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 526–606.
- Pius XII, Przemówienie *Miłość silniejsza niż śmierć*, Castel Gandolfo, 16 IX 1957, za: W. Łyko, *Miłość silniejsza niż śmierć*, https://konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf [9.12.2024].
- Paweł VI, Encyklika *Humanae vitae*, 25 VII 1968, Watykan 1968.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 22 XI 1981, Poznań 1981.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Vita consecrata*, 25 III 1996, Poznań 1996.
- Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis*, 22 II 2007, Kraków 2007.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Gaudete et exsultate*, 19 III 2018, Kraków 2018.

Katechizm Kościoła katolickiego, Poznań 1994.
Kodeks kanonów Kościołów wschodnich, Lublin 2002.
Mszał rzymski dla diecezji polskich, Poznań 1986.

Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski, *Obrzęd błogosławieństwa wdów. Wydanie studyjne*, Warszawa 2008.
Obrzędy pogrzebowe dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, Katowice 1998².
Obrzędy sakramentu małżeństwa dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, Katowice 1996³.

Ambroży z Mediolanu, *De viduis*, PL 16.
Ambroży z Mediolanu, *De virginibus*, przekł. A. Drzewowska, <https://www.konsekrowane.org/dokumenty/ambrozy.pdf> [13.01.2025].
Augustyn z Hippony, *O doskonałym wdowieństwie (De bono viduitatis)*, w: *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, red. A. Eckmann, Lublin 2003, s. 183–222.
Hipolita Rzymskiego „Tradycja apostołska”, przekł. H. Paprocki, STV, 14(1976), nr 1, s. 145–169.
Ignacy Antiocheński, *List do Polikarpa*, w: *Pierwsi świadkowie*, przekł. A. Świderkówna, Kraków 1988, s. 176–181 (*Ojcowie żywi*, t. 8).
Justyn, *Apologia, Dialog z Żydem Tryfonem*, Poznań 1929, s. 3–79 (*Pisma Ojców Kościoła*, t. 4).

Birkowski F., *Na dzień S. Moniki Wdowy, Kazanie. O wdowiego stanu powinnościach*, w: *Kazania Na Święta Doroczne. Przez [...] Zakonu świętego Dominika Kaznodziejskiego napisane*, [cz. 2, t. 2], [Kraków 1628], s. 372–377.
Górecka K., *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej*, Warszawa 2006.
Ihnatowicz J.A., *Konsekracja wdów w Kościele starożytnym*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 1–2(2002), s. 66–76.
Jaśkiewicz S., *Duchowe piękno wdowieństwa ślubowanego Bogu na podstawie „De bono viduitatis” i „Epistula 130” św. Augustyna*, „Vox Patrum”, 83(2022), s. 47–66.
Kicińska U., *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, „Sensus Historiae”, 13(2013), nr 4, s. 135–148.
Konieczko M.M., *Znaczenie małżeńskiej jedności w nauczaniu św. Jana Chryzostoma o wdowieństwie na podstawie „Oracji do młodej wdowy”*, Katowice 2021.
Łyko W., *Miłość silniejsza niż śmierć*, https://konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf [9.12.2024].
Łyko W., *Rzut oka na historię „Ordo viduarum”*, <https://www.ifz.k.episkopat.pl/dokumenty/3.3.4-ovd-historia-aneks.pdf> [12.2024].

- Niewęglowski W., *Wdowa – „ewangeliczna prowokacja”*, https://www.konsekrowane.org/wdowy/dokumenty/wdowy_a4.pdf. [12.02.2025].
- Piwko A.M., *Małżeństwo i rodzina w hinduizmie*, „Nurt SVD”, 47(2013), nr 2, s. 215–239.
- Sandevor P., *Wdowy*, w: STB, s. 1024–1025.
- Sielepin A., *Chrystus Omega w liturgii*, Kraków 2004.
- Stan wdów. *Materiały pomocnicze dla Kościoła w Polsce*, https://www.ifzk.episkopat.pl/dokumenty/2.2-ovd-materialy_pomocnicze.pdf, http://swjosef.stargard.pl/duszpasterstwo/wdowy-konsekrowane/Wdowy-konsekrowane-_3173?print=2 [19.02.25].
- Szczypczyńska A., *Nie ma życia po śmierci (męża)? Indyjskie wdowy skazane są na odtrącenie*, <https://www.national-geographic.pl/traveler/kierunki/zycie-po-zyciu-losy-indyjskich-wdow/> [2.12.2024].
- Szyran J., *Dialogalny charakter przymierza małżeńskiego*, Niepokalanów 2010.
- Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Kraków 1962.